

Віктор МОЙСІЄНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РІДНОЇ ГОВІРКИ АВТОРА “ГРАМАТИКИ СЛОВЕНСЬКОЇ” ІВАНА УЖЕВИЧА

Для вивчення історії мови неоціненне значення мають писемні пам'ятки, адже фіксація того чи іншого елемента лінгвоструктури на письмі (як у поодиноких випадках, так і, особливо, масово), є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові. Адже в пам'ятках він завжди засвідчується пізніше від часу свого виникнення [1 : 4]. Є.М. Кудрицький підготував до друку надзвичайно важливу працю української мовознавчої думки – “Граматику слов'янську” Івана Ужєвича і тим назавжди буде шанованим нащадками. Особливість і визначальність цього наукового твору полягає в тому, що автор за словом “слов'янська” представляє риси переважно живої української мови XVII століття. Тому для україністики цей твір має непереціненне значення не лише з точки зору лінгвістичної концепції української мови як системи того часу крізь призму висвітлення укладачем, але й як віддзеркалення, певною мірою, живих мовних рис.

Пам'ятка неодноразово була об'єктом дослідження як до видання (В.Копітар, Й.Добровський, М.Вишневський, С.Строєв, П.Мартинов, О.Соболевський, Г.Ягич), а також після опублікування її в Україні (Є.Кудрицький, І.Білодід, М.Жовтобрюх, В.Німчук) [2: 159-160].

Оскільки І.Ужєвич у заголовку виніс слово “слов'янська”, без конкретизації мови, то з часу зацікавлення пам'яткою перед дослідниками постало питання: “Якої ж саме мови це граматика і хто за національністю її автор?”

Початки ґрунтовного дослідження пам'ятки сягають XIX ст. Спочатку вона трактується як польська (В.Копітар), згодом польсько-руська (Й.Добровський), південно-західноруська О.Соболевський), церковнослов'янсько-малоруська або білоруська (Г.Ягич), українська з виразними рисами південно-західного наріччя (І.Білодід, Є.Кудрицький, М.Жовтобрюх), білоруська з виразними берестейськими рисами (Й.Дінґлі) [3: 172], українська з волинсько-поліськими лінгвальними рисами (В.Німчук).

Наразі сумнівів у славістиці нема – це пам'ятка української мови XVII ст. Останнє дослідження Василя Німчука переконливо це доводить. Однак до кінця не з'ясованим лишається питання рідної говірки автора граматики Івана Ужєвича. Як уже було зазначено, незаперечним є той факт, що граматика відбиває не просто українську книжну мову відповідного періоду, але й народ-

но-розмовні її особливості. Який же регіон України відображає мова пам'ятки?

На думку упорядників граматики Є.Кудрицького та І.Білодіда – це південно-західне наріччя з певними ознаками північно-наддністрянських говірок [4: XXV]. Схильний вважати ряд мовних рис пам'ятки південно-західно українськими і М.Жовтобрюх [3: 179]. Очевидно, наявний на той час діалектний матеріал не дозволив (І.Білодіду, Є.Кудрицькому, М.Жовтобрюху) науково виражено локалізувати рідний говір автора.

Дещо пізніше більш аргументовано це зробив В.Німчук: «Специфічні діалектні явища, особливо в фонетиці, дозволяють локалізувати рідний говір мовознавця у межах ареалу північних (поліських) говорів української мови, найімовірніше на східній території волинсько-поліських чи західній території правобережно-поліських діалектів» [2: 156]. Учений, спростовуючи аргументи І.Білодіда та Є.Кудрицького щодо рефлексій давніх $e > e$ незалежно від наголосу, $\text{ѣ} > i, o > i$, а також морфологічні та словотвірні докази (утворення *телятя, именя*, згрубіло-збільшуваний суфікс *-иско*) на користь південно-західних витоків цих явищ, зауважує, що наведені риси властиві і поліським говіркам, до того ж деякі ілюстрації потребують ширшого матеріалу. Всього одного прикладу для констатації переходу o в i у новозакритих складах (*розки(и)не*) явно замало, щодо рефлексії ѣ , то в “Граматиці ...” домінує е-рефлекс і швидше за все під наголосом літерою e автор намагався передати звук неоднорідної артикуляції (дифтонг *іе*) [3: 156].

Дійсно, аналіз матеріалу пам'ятки дозволяє недвозначно констатувати, що мова автора “Граматики слов'янської” Івана Ужєвича – українська із явними поліськими особливостями. Якись вузьколокальні лінгвальні риси, щоб стверджувати достеменно з точністю до говору або групи говірок місце проживання автора, в досліджуваній пам'ятці не виявлено. В період створення “Граматики” на північноукраїнських теренах, очевидно, функціонував своєрідний тип літературної мови на поліській основі, який одночасно вбирав і ряд наддіалектних рис, а також спільну для всього українського (і не лише) мовного континууму запозичену лексику.

На місці давнього ѣ домінує е-рефлекс, причому, частіше в ненаголошеній позиції: *девица* (41 2)*, *засвечу* (42 б), *звератами* (68 а), *освечаю* (59 1), *река* (63 б), *спевати* (31 б). Під наголосом, як правило, пишеться буква ѣ , рідше e та лише кілька випадків $и$: *бѣаеть* (22 б), *вѣру* (41 а), *вѣчного* (58 б), *бѣлость* (76 1), *веселя* (59 б), *ежъ* – наказовий спосіб (28 а), *всѣми*, *всихъ* (53 б). Такий спосіб передачі фонем, що позначалася буквою ѣ , властивий пам'яткам поліського ареалу (як українським, так і білоруським). Зокрема, трояке відтворення давнього ѣ (ѣ , e , $и$) характерне, наприклад, для

* Всі приклади подаються за виданням І.Білодід, Є.Кудрицький. Іван Ужєвич і його грамика // Грамика слов'янська І.Ужєвича. – К., 1970.

ведення актових книг в Житомирі, Овручі, Луцьку, Бресті, Мінську, Вільно. Нерідко в одному документі маємо трояку передачу: *мира, мѣра, мера* тощо.

Однозначно поліський вияв дає ілюстративний матеріал давнього $e > e$ у ненаголошеній позиції: *глежу* (38 б), *деве(т)* (84 2), *десеть* (84 2), *мѣсеца* (67 б), *светымь* (68 б). Якби автор представляв наддністряньський говір південно-західного наріччя, то *e* на місці *е* виступав би і під наголосом. Решта фонетичних рис – велярність *p* та *ц*, відсутність африкати *збань* (13 а), *ухожу* (59 б) – не можна однозначно кваліфікувати як поліські.

На морфологічному рівні привертають увагу кілька рис:

– вживання інфінітивної фінали *-чи*: *стрычи* (37 б), *стрыгчи* (64 1). Інфінітивний суфікс *-чи* в дієсловах на задньоязиковий, характерний для говірок південно-західного та поліського (західнополіський діалект, на захід від Тур'ї) наріч української мови [5: к. 234]. Звичайно, не можна відкидати й той факт, що автор наводить згадані форми, віддаючи данину давньоруській писемній традиції;

– використання форманта *-иско* для творення збільшено-згрубілих назв – *хлописко*, *кїско*, *мечиско* (13 а). Цей суфікс спорадично поширений у говірках як південно-західного наріччя (за винятком закарпатських), так і західнополіських [5: к.к. 152, 153], але переважно для творення стилістично нейтральної лексики – *вісисько*, *кукурудзисько*, *морквисько* тощо. У волинсько-поліських говірках емоційне забарвлення суфікса *-исько* очевидне. Пригадаймо активне вживання дериватів з цим формантом у мові персонажів Уласа Самчука, вихідця з Дермані. “Щасливий *воячисько* (підкреслення наше – В.М.) з розхристаними грудьми” [6: 13]; “*чоботиськами* грасував” [6: 27];

– використання форманта *-юхно* для творення прислівників – *сма(ч)нюхно* (52 а), *ранюхно* (49 б);

– використання суфікса *-ейш-* для творення форм ступенів порівняння від прикметникових основ, ускладнених *ѣ* – *наймудрейший* (77 2). Такий суфікс і сьогодні характерний для творення компаративів у мовленні поліщуків Рівненщини, Житомирщини [5: к. 223], де на місці *ѣ* під наголосом нині переважає закритий обнижений *ѣ*, що розвинувся шляхом звуження із колишнього дифтонга *іє*;

– фономорфологічна структура іменника *мати* – *матерь* (14 а), *матка* (11 б). Утворення *матер*, *матера* називний відмінок однини відомі у говірках Побужжя (Шацький, Володимир-Волинський райони) та Бойківщини (на південь від Дрогобича) [5: к. 366]. Дериват *матка* на західному Поліссі та в говірках південно-західного наріччя української мови не зафіксовано.

Таким чином, те, що автор “Граматики слов'янської” Іван Ужєвич написав лінгвістичну працю української мови, наразі сумнівів ні в кого не викликає. Зважаючи на те, що ілюстративним матеріалом для написання “Граматики ...” виступає переважно живе мовлення українців XVII століття, то

не утопічно видається спроба сучасних мовознавців локалізувати рідний говір, а, можливо, й говірку І.Ужевича.

Найближче підійшов до вирішення цієї проблеми мовознавець В.В. Німчук, який на основі аналізу передовсім фонетичних особливостей аргументовано спростовує версію (Є.Кудрицького та І. Білодіда) про північнонадністрянське походження автора “Граматики...” і висловлює думку, що Іван Ужевич – виходець із Полісся, а саме із Волині.

Не зовсім далекий від істини був і Й.Дінглі, з яким полемізував М.Жовтобрюх, локалізуювши місце проживання автора в районі Пружан на Берестейщині. Цілком ймовірним може бути припущення про берестейське походження Івана Ужевича. Єдине, з чим, на нашу думку, не можна погодитись із англійським мовознавцем, так це у кваліфікації етнічної належності пам’ятки: “ГраMATика слов’янська” Івана Ужевича – це граMATика української, а не білоруської мови.

1. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 року. – К., 2001.
2. Німчук В.В. Мовознавство на Україні. – К., 1985.
3. Жовтобрюх М.А. “ГраMATыка словенская” Івана Ужевича – пам’ятка староукраїнської літературної мови // Слово і труд. – К., 1976.
4. Білодід І., Кудрицький Є. Іван Ужевич і його граMATика // ГраMATика слов’янська І.Ужевича. – К., 1970.
5. АУМ. – Т. 2. – К., 1988.
6. Улас Самчук. Війна і революція // Дніпро. – 1991. – № 6.